

EMLÉKEK, REFLEXIÓK A TÁRSADALOM- ÉS MENTALITÁSTÖRTÉNETI SZAKIRÁNYRÓL

KONFERENCIA-ELŐADÁS

HONNAN ÉS HOVÁ ?” Húsz éve tanítjuk Magyarország társadalomtörténetét

ELTE Társadalomtudományi Kar Történeti Szociológia Tanszék

2012. június 19. ELTE Lágymányosi északi tömb, 0.79 (Jánossy) terem

Előadásomban elsősorban a saját emlékeimre és tapasztalataimra hagyatkozva igyekszem rekonstruálni, milyen is – vagy pontosabban: milyen is volt valamivel több, mint 10 éve – a társadalom és mentalitástörténeti szakirány hallgatójának lenni. Mivel nem akartam kizárólag a saját emlékezetemre támaszkodni, az előadás előkészítése során e-mail-es körkérdest küldtem szét a szakirány egykori hallgatói között, amelyben arról faggattam őket, hogy miért éppen ezt a szakirányt választották, milyen meghatározó élményeik voltak itt, illetve, hogy befolyásolta-e későbbi tanulmányaikat, pályaválasztásukat az itt töltött idő. Ezúton is köszönöm mindazoknak, akik segítettek a kapcsolatfelvételen az egykori szakirányosokkal, és azoknak is, akik megosztották velem emlékeiket, válaszaikkal segítségemre voltak.

Az én történetem 1998-ban kezdődött, amikor kötelező évfolyam-előadásként hallgattam a *Társadalomtörténet* című tantárgyat. Szerencsére első kollokviumi jegyem – a Kövér tanár úrtól kapott négyes – nem tántorított el azonnal a témától, sőt az első év második félévében máris két nem-kötelező történeti szociológiai szemináriumot is teljesítettem. Igaz, a 19. századi anyaggal szemben az előzmények miatt némiképp elővigyázatosan más korszakkal próbálkoztam, és inkább 20. századi témájú szemináriumot választottam. Később azért aztán elpárolgott a gyanakvásom a korábbi korszakkal szemben.

A tanszékről meglévő első emlékeimet minden esetre nem a hallgatott tárgy, hanem inkább a hely szelleme határozza meg. Az erősen rögzült benyomásokat, amelyeket az akkor még a Pollack Mihály téri épületben működő tanszék tett rám, megerősítik a körkérésre kapott válaszok is. Legalábbis nem én vagyok az egyetlen, aki szerint a tanszékhez nem csak a tanárok élvezetes előadásai és mozgalmas szemináriumai tartoztak hozzá szervesen, hanem a sötét, könyvtárként és szemináriumi szobaként egyszerre funkcionáló helyiségek is, amelyekbe belépve a kinti nyüzsgés után az ember rögtön egy másik univerzumban találta magát.

Harmadévben azután, vagyis 2000-ben, eljött a szakirány-választás ideje. Egyáltalán nem voltam olyan magabiztos, mint az e-mail-es válaszadóim többsége: ők ugyanis tudatosan, főként már a szociológia szakra való jelentkezésük előtt is meglévő, történeti érdeklődésüktől hajtva döntöttek a szakirány mellett. Ismeretes, hogy a szakirány hallgatói között mindig is magas volt

¹ ELTE TáTK, Történeti Szociológia Tanszék

<http://tatk.elte.hu/intezetek/szociologia-intezet/torteneti-szociologia-tanszek/tansz-tagok-mainmenu-667/254-kiss-zsuzsanna>

az első szakként történészképzésben részt vevők aránya. Azt én is biztosan tudtam, hogy – az addigi módszertani terepgyakorlatok tapasztalataiból okulva – nem akarok, pontosabban nem is vagyok alkalmas olyan terepmunkára, ahol hús-vér emberekkel kell kapcsolatba lépni. Ehhez képest vonzóan tűnt minden, aminek konkrét tárgya nem az élő és beszélő ember. Ebben a szellemben választottam szakirányt, de bizonytalanságomat jelzi, hogy rögtön két másikkal is megpróbálkoztam (módszertan és városszociológia). Egy félévet becsülettel el is végeztem mindegyikből, de a harmadév második félévében – az indexem tanúsága szerint – már csak társadalomtörténeti szemináriumokat vettem fel a szabadon választható tárgyak között. Ha a kezdés bizonytalan volt is, mondhatjuk, hogy ettől kezdve egyenes úton jártam, a félévnyi idő elégnek bizonyult ahhoz, hogy eldőljön, a társadalomtörténetet – hogy úgy mondjam – „nekem találták ki”. Még ugyanebben az évben, az egyik első szakirányos szemináriumi dolgozatom készítése során jutottam el egy vidéki levéltárba, és az ott szerzett tapasztalatok és az ott végzett munka öröme végérvényessé tette a döntést, hogy a szakirányon maradok. Végezetül a szakdolgozatom, sőt a disszertációm is ebből az első dolgozathoz nőtt ki. Amikor a PhD felvételre került a sor, én az ELTE szociológián és BTK Gazdaság- és társadalomtörténeti doktori iskolájában is ugyanazzal az anyaggal pályáztam, és bár mindkét helyen megkaptam a lehetőséget a folytatásra, ez volt az a pont, ahol végül búcsút mondtam a szociológia szaknak. A módszeres társadalomtörténeti alapképzés után, amit a szakirányon kaptam, mondhatom, hogy valószínűleg nem indultam hátránnyal a történelem szak doktori iskolájában, igaz, hosszú ideig problémát okozott, ha definiálnom kellett a tudományos identitásomat: ha szociológus kérdezte, rendszerint szociológusnak vallottam magam, ha történész érdeklődött, igyekeztem társadalomtörténeti érdeklődésemet előtérbe állítani. Nem mondhatom, hogy ma egyértelmű választ tudok adni a kérdésre, hogy mi is vagyok, de szociológus végzettségemet egyre határozottabban nyomja háttérbe a társadalomtörténet.

Több válaszadóm is hasonló élményekről számolt be. Többen is vagyunk, akik doktori képzésük fő irányvonalának is a társadalomtörténetet választottuk. De még azok is, akik végül egészen más irányba mentek tovább, rendre arról számolnak be, hogy a társadalomtörténet így vagy úgy, ma is fontos helyen van a tudományos érdeklődésükben.

Vajon mi lehet/mi lehetett ennek a – nevezzük bátran így – sikernek az oka?

Arra a kérdésre, amiben arról érdeklődtem, hogy a válaszadók hogyan emlékeznek vissza a szakirányra, volt-e kedvenc órájuk, oktatójuk, az egykori hallgatók sorra kiemelik a szakirány előadóinak stílusát, kiemelkedő szakmai felkészültségét, és a diákok felé való nyitottságát. Nevek említése nélkül is nyilvánvaló, hogy a szakirányon a kezdetek óta a magyar társadalomtörténet legnevesebb szakemberei, mellettük pedig tehetséges, újszerű témákkal foglalkozó fiatal kutatók oktatnak. Ez alapvetően meghatározza a hallgatók élményeit. De nem csak az előadók személyének nyitottsága, hanem a tematikus sokszínűség is meghatározó. Az olyan bevezető jellegű, tematikailag átfogó órák mellett, mint amelyek például a társadalomtörténet írás történetét, a polgári kori elitcsoportok, a polgár és a polgárosodás, az akkulturáció és az asszimiláció vagy a hazai zsidóság történetének problémáját és kérdésköreit tekintették át, a szakirány speciális tematikájú szemináriumokat is kínált, a modernizáció és hagyomány problémakörének történeti vonatkozásaitól az iskoláztatás esélyeinek 19. századi történetéig és tovább.

Igaz, a tematikus nyitottság mellett olykor a tanárok „rugalmatlanságával”, kellemetlen elvárásaival is kénytelenek voltunk szembesülni. Ez persze mellékszál és túlzás, de sokakban mély nyomot hagyott, hogy az egyik közkedvelt előadó minden szemináriumát egy hallgatói szempontból egyértelműen kínzásnak minősülő időpontban kezdi: péntek reggel fél kilenckor, ami teljesen vállalhatatlan akkor, amikor egy valamire való egyetemista hete csütörtökön magától értetődően véget ér.

Ugyancsak hozzájárul a tanszék sikeréhez, hogy a hallgatói létszám – a nagy, divatos szakirányokéhoz képest – viszonylag mindig alacsony maradt, ezért a szakirányos órák jóval interaktívabbak, mint más egyetemi kurzusok. Ennek minden – a tanárok és a diákok szempontjából is érezhető – előnyével és hátrányával. Persze kétségtelen, hogy kis létszám mellett könnyebb oktatni, és sokkal könnyebb az egyéni kérdésekkel foglalkozni, belemerülni a hallgatók egyéni érdeklődéséből fakadó speciális problémákba. De képzeljük el azt a hajdani szakirányos csoportot, aminek mindössze két hallgatója volt: ha az egyik hallgató megbetegedett, bizony nagy feladat hárult egyedül maradt társára a szemináriumon. (Nem beszélve arról, hogy négy szemközt órát tartani az oktató számára is tartogathat nehéz pillanatokat.)

Az egyéni érdeklődés és a szakirány nyitottsága kapcsán a szakiránynak még egy fontos jellemzőjét érdemes kiemelni, amit a válaszadók ugyancsak többször említenek. Ez pedig a szakirány intézményes nyitottsága. Az előírt választható órák között rendszeresen szerepeltek a BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti tanszékén meghirdetett szemináriumok is. Emellett – persze részben az egykori egyetemi rendszer rugalmasságának is köszönhetően – a szakirányi órakeretben meghirdetett kurzusokon túl is szabadon lehetett választani más szakirányok, vagy akár más karok kínálatából, és ez tényleg sokat segített abban, hogy választott témánkban elmélyülhessünk, vagy éppen olyan előadókat és előadásokat is hallgathassunk, illetve elszámolhassunk teljesített óráként, amire szociológus hallgatóként egyébként nem lett volna lehetőségünk.

Az eddig említett jellegzetességek főként a szakirányon megvalósuló elméleti képzés igényességéhez járultak hozzá. Ugyanakkor egyáltalán nem tekinthető mellékesnek a szakirány gyakorlat-orientáltsága sem. Többen említették válaszukban, hogy kutatói mentalitásukat, szemléletüket alapvetően a szakirányon hallgatott órák formálták, még akkor is, ha a későbbi munkájuk során csak lazán kapcsolódtak-kapcsolódnak a társadalomtörténeti irányhoz.

De hogyan hathatott a szakirány a kutatói szemléletre? Mindenekelőtt azzal, hogy az oktatók megmutatták és megkövetelték a társadalomtörténeti kutatás gyakorlati alapjainak elsajátítását. Ez részben egyszerűen a könyvtár- és levéltárhasználatba való bevezetést jelenti. Emlékeim szerint az egyik első szemináriumi feladatom KIG tanár úr egyik óráján az volt, hogy mutassam be és értékeljem a legnépszerűbb magyar életrajzi lexikonokat. Ehhez nem csak arra volt szükség, hogy órákon át a könyvtárban molyoljak, de arra is, hogy végiggondoljam, milyen adatokat és hogyan lehet hasznosítani – adott esetben – egy történeti elitkutatás során. A szekunder források lelőhelyeinek és alkalmazási módjainak megismerésén túl, a szakirány hallgatói ugyanakkor a primer forrásokkal is kapcsolatba kerülhettek: például azon a szemináriumon, ahol a legfontosabb közgyűjteményeket jártuk be szakszerű vezetés mellett. Nem túlzás állítani, hogy a hallgatók egy részének akkor is, most is, gondot jelent akár csak egy könyvtárban is biztonsággal tájékozódni. Ehhez képest a szakirányon a társadalomtörténeti kutatás során felmerülő forráshelyek sokaságával ismerkedhettünk meg, nem pusztán elméletben, hanem a gyakorlatban is. Ez a későbbi kutatói pályaválasztás esetén roppant előnyt és magabiztosságot ad a hallgatóknak. A források feldolgozásának változatos módszereivel, illetve a feldolgozás nehézségeivel egyébként is szinte minden szemináriumon szembesülnünk kellett.

A szakirányon eltöltött évek során kisebb vagy nagyobb mértékben minden diák bekapcsolódott a tanszéken folyó történeti elitkutatásba. Egy valódi kutatás részesének lenni pedig meghatározó élmény: „élesben” kipróbálni az órán hallottakat egészen más, mint pusztán csak teoretikusan megismerni egy témát. Aligha van a szakiránynak olyan hallgatója, akire ne lett volna hatással KIG tanár úr elszántsága, hogy egy-egy régvolt egyetemi tanár családi hátterét az abszolút teljesség igényével térképezze fel. Ez az elszántság – még talán azt sem túlzás mondani, hogy megszállottság –, ez az alaposág nem csak a hallgatók

imént már említett kutatói mentalitására volt alapvető hatással, de azt hiszem, szinte bárkiben képes lenne felkelteni az érdeklődést a történeti szociológia iránt.

Ez pedig az utolsó kérdéshez vezet: ahhoz nevezetesen, hogy milyen társadalomtörténetet tanulhattak a Társadalom- és mentalitástörténeti szakirány hallgatói. A szakirány szervezetileg a Történeti Szociológiai Tanszékhez kötődik, de persze nehéz volna pontosan megmondani – én legalábbis nem tudom –, hol is húzódik a határ a történeti szociológia és a társadalomtörténet között. Egy biztos, a tanszék, és ennyiben a szakirány célja is, hogy a szociológushallgatók számára biztos alapokat nyújtson ahhoz, hogy a társadalmi folyamatokat történeti kontextusban tudják értelmezni, illetve hogy konkrét ismereteket adjon a magyar társadalom hosszú távú folyamatainak megértéséhez. A szakirány azonban ennél többel is szolgál.

A KIG tanár úr vezetésével több évtizede zajló történeti elitkutatás nem csak a tanszéknek, de úgy hiszem, a szakiránynak az alapja is. Márpedig aki ebben a kutatásban bármilyen formában részt vesz, az szentől szemben találja magát a társadalomtörténeti kutatások legalapvetőbb kérdéseivel. Elméleti oldalról bevezetést kap az elitek és elitcserék, illetve a társadalmi rekrutáció és mobilitás problémakörébe, az iskoláztatás, a szakképzés, a peregrináció, a felekezetek, vagy éppen a professzionalizáció társadalomtörténeti kérdéseibe. Emellett – gyakorlati szempontból – megtanul bánni olyan forrásokkal, amelyek ugyancsak hasznosak a társadalomtörténeti kutatások során: lak- és címjegyzékekkel, gazdacímekkel, tisztai címtárakkal, vagy éppen partecédulákkal, hogy csak néhány nyomtatott forrást említsek, illetve születési, házassági, halálozási, valamint iskolai matrikulákkal, igazolóbizottsági jegyzőkönyvekkel, és egy sor változatos levéltári forrással.

A kutatási gyakorlat egy csapásra megkezdődik, amint az ember a szakirány hallgatója lesz. Ezzel párhuzamosan az alapos elméleti képzés is kezdetét veszi, ami mindenképpen túlmutat azon a törekvésen, hogy bevezetés legyen a magyarországi társadalomtörténeti folyamatok megismerésébe és jó kiegészítését adja a mindenki számára kötelező szociológiai elméleti és módszertani kurzusoknak. Anélkül, hogy választ tudnék adni arra a kérdésre, hogy mi is a társadalomtörténet, azt mondhatom, hogy a szakirány a diszciplína alapjaiba vezeti be a hallgatókat. Hiszen, ahogyan már utaltam rá, az órákínálat a modern társadalomtörténet legváltozatosabb témaköréit érinti: a társadalomtörténet írás történetétől, a historiográfiától a mikro- és makrotörténetig, a mindennapi élet, vagy a magyar zsidóság történetétől a gyermek, a polgárság, vagy éppen az iskoláztatás történetéig. Alapvetően tehát a klasszikusnak nevezhető társadalomtörténeti problémakörök kerülnek tárgyalásra, mindeközben viszont például a mikrotörténet vagy a biográfia és történetírás viszonya kapcsán a modernebb – jóllehet ma már ugyancsak klasszikus – témakörök is sorra kerülnek.

Miközben az elitkutatás a klasszikus társadalomtörténeti kutatás eszköztárát ismerteti meg a hallgatókkal, addig más órákon a forráskezelés finomabb kérdéseivel is szembesülnek: milyen információt hordoznak a források a pusztán számszerűsíthető adatokon túl, kik és milyen céllal hozták létre őket? Hogyan működik a hatalom, hogyan formálja a társadalomról alkotott képünket? Miközben szociológushallgatóként a szakirány diákjai is elsősorban a makrotársadalmi folyamatok megismerésével vannak elfoglalva, itt rendre előtérbe kerülnek a mikrofolyamatok is, a társadalom amúgy is homályos fogalma mögül itt újra és újra elő-előbukkannak annak aprócska építőelemei, az egyének is. Miközben a szociológiában mind nagyobb teret hódít a kvantifikáció, itt nap, mint nap kiderül, hogy a kvalitatív kutatás legalább olyan fontos és mindenképpen nélkülözhetetlen a társadalom alapos megismeréséhez.

Jó volt a szakirány hallgatójának lenni, és ez nem csak a személyes véleményem, hanem egytől egyig minden válaszadóm is így érezte. Mi mást is kívánhatnék zárszóul, mint legalább még egyszer (vagy inkább többször) ennyi sikeres évet a tanszéknek és a társadalomtörténet oktatásnak.